

เกษตรผสมผสาน : ยุทธศาสตร์การดำรงชีพของ เกษตรกรอีสานภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์¹

Integrated Agriculture: Livelihood Strategies of Isan Farmers under Globalization

กิสติพร จุตะวิริยะ / แพ็ชรินทร์ ลากานันท์
Keeratiporn Jutaviriya / Patcharin Lapanun

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งวิเคราะห์การดำรงชีพของเกษตรกรที่ทำเกษตรผสมผสานในฐานะยุทธศาสตร์การดำรงชีพในบริบทโลกาภิวัตน์ โดยวิเคราะห์ภายใต้กรอบคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน (Sustainable Livelihoods Framework) ที่ให้ความสำคัญกับทุน (Capital/Assets) 5 ด้าน ได้แก่ ทุนมนุษย์ ทุนทางสังคม ทุนธรรมชาติ ทุนทางกายภาพ และทุนการเงิน การศึกษาผ่านประสบการณ์เกษตรกรสมาชิกเครือข่ายเกษตรผสมผสาน อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น พบว่า เกษตรผสมผสานเป็นยุทธศาสตร์การดำรงชีพที่ช่วยเกษตรกรในการคลี่คลายปัญหาอันเป็นผลจากการทำเกษตรแผนใหม่ที่มีมุ่งสู่การผลิตเชิงเดี่ยวหรือการปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขายสู่ท้องตลาด ซึ่งได้ส่งผลต่อความเสื่อมโทรมและการลดลงของทุนธรรมชาติและทุนการเงิน การปรับระบบการผลิตสู่เกษตรผสมผสานที่มีรากฐานจากการใช้ทุนทางสังคมและทุนมนุษย์ ทำให้เกษตรกรสามารถฟื้นฟูและสั่งสมทุนธรรมชาติ ทุนการเงิน รวมถึงทุนทางกายภาพที่หดหายและถดถอยไป จนสามารถดำรงชีพได้อย่างมั่นคงขึ้นภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์

คำสำคัญ: เกษตรผสมผสาน วิธีการดำรงชีพ โลกาภิวัตน์

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “เกษตรผสมผสาน : ยุทธศาสตร์การดำรงชีพของเกษตรกรอีสานในบริบทโลกาภิวัตน์” ภายใต้ความร่วมมือวิจัยระหว่างศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง และ Research Institute for Humanity and Nature, Japan สนับสนุนทุนวิจัยโดยศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Abstract

This article analyzes the livelihoods of farmers engaged in integrated agriculture as their livelihood strategies in the context of globalization. The analysis is guided by the Sustainable Livelihoods Framework, emphasizing five kinds of capital/assets: human, social, natural, physical, and financial. Through studying the experiences of farmers who are members of the Integrated Agriculture Network, Amphoe Ubonrat, Khon Kaen Province, this study shows that integrated agriculture is a strategy that helps farmers solve problems caused by “modern” agriculture aimed at mono-cropping for market sale. This kind of production has resulted in the degradation and decline of natural and financial capital. By turning to integrated agriculture, which is based on social and human capital, farmers can revitalize and accumulate natural, financial, and physical capital, which have been declining and becoming lost. Thus, their livelihoods became more secure in the context of globalization.

Keywords: integrated agriculture, livelihoods, globalization

1. บทนำ

การเปลี่ยนแปลงภาคเกษตรกรรมอันเป็นผลจากการเติบโตของการผลิตเพื่อสนองตอบความต้องการตลาด ผูกโยงอย่างแยกไม่ออกกับการขยายตัวของทุนนิยมและกระบวนการโลกาภิวัตน์ ก่อให้เกิดการเคลื่อนไหลผ่านของทุน เงินตรา สินค้า ข้อมูลข่าวสาร แนวความคิด และผู้คนข้ามไปมาระหว่างรัฐอย่างรวดเร็ว (Giddens, 2006: 50-51) ซึ่งจะเห็นว่าโลกาภิวัตน์ด้านการเกษตรส่งผลในทางบวกแก่เกษตรกรรายใหญ่และสร้างการเติบโตให้กับกลุ่มทุนภาคธุรกิจการเกษตรในวงกว้าง แต่เกษตรกรรายย่อยซึ่งเป็นประชากรกลุ่มใหญ่ของสังคมกลับได้รับผลกระทบจากระบบการผลิตที่แยกส่วนและเน้นการผลิตในเชิงปริมาณ สิ่งเหล่านี้ส่งผลต่อวิถีชีวิตของผู้คน รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม ผลการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจ และมีการศึกษา การถกเถียงอย่างกว้างขวางทั้งในวงวิชาการและภาคประชาสังคมต่างๆ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น

จนถึงระดับสากล การพัฒนาและส่งเสริมการเกษตรที่มุ่งสู่การผลิตเพื่อขายโดยเน้นการผลิตเชิงเดี่ยวหรือการปลูกพืชเชิงเดี่ยว (Monoculture) ทำให้วิถีชีวิตของเกษตรกรผูกโยงกับระบบเศรษฐกิจที่ถูกกำหนดด้วยตลาด (Market Economy) การพึ่งพิงปัจจัยการผลิตและตลาดภายนอกได้ลดทอนความสามารถในการพึ่งตนเองของเกษตรกร การปลูกพืชเศรษฐกิจเกิดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา โดยผ่านทั้งกระบวนการของกลไกรัฐและกลไกตลาดในระดับท้องถิ่น ระดับประเทศ และระดับสากล การส่งเสริมพืชเชิงเดี่ยวเริ่มจากปอ มันสำปะหลัง อ้อย และปัจจุบันคือยางพารา เกษตรกรเปลี่ยนจากการปลูกพืชหนึ่งสู่อีกพืชหนึ่งเพื่อสนองตอบความต้องการตลาด อีสานกลายเป็นแหล่งผลิตพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมันสำปะหลังวัตถุดิบในการผลิตอาหารสัตว์ ซึ่งเป็นที่ต้องการในตลาดยุโรป (Ingram, 1971; Long, 1966) การส่งเสริมพืชเศรษฐกิจเป็นกลไกที่สำคัญหนึ่งในการแก้ปัญหาความยากจน การเพิ่มรายได้ และยกระดับความเป็นอยู่ของเกษตรกรในภาคอีสานซึ่งเป็นภูมิภาคที่เผชิญกับปัญหาความยากจนมากที่สุด การขยายตัวของพืชเศรษฐกิจในอีสานจึงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

การศึกษาชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างการขยายตัวของการปลูกพืชเศรษฐกิจ (พืชเชิงเดี่ยว) กับการลดลงของพื้นที่ป่าและการเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องของการใช้สารเคมีในภาคเกษตร การขยายพื้นที่ปลูกพืชซึ่งมักเป็นการเพาะปลูกเชิงเดี่ยวที่เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมาก จาก 8.07 ล้านไร่ในปี พ.ศ. 2504 เพิ่มขึ้นเป็น 23.32 ล้านไร่ในปี พ.ศ. 2520 (อนุสรณ์ อุณโณ, 2546: 61-62) มีความสัมพันธ์อย่างมีนัยยะกับการลดลงของพื้นที่ป่า ในขณะที่เดียวกันการใช้สารเคมีเพื่อเพิ่มผลผลิตการเกษตรในอีสานเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ในช่วงปลายทศวรรษ 2530 (พ.ศ. 2535-2539) ปริมาณการใช้สารเคมีเพิ่มขึ้น 4 เท่า (จาก 50,000 ตัน เป็น 191,000 ตัน) (Falvey, 2000) อย่างไรก็ตาม ประสบการณ์ของเกษตรกรจำนวนมากชี้ให้เห็นว่าการลงทุนเพิ่มไม่ได้ทำให้รายได้เพิ่มขึ้น ความผันผวนของราคาผลผลิตที่ถูกกำหนดด้วยความต้องการของตลาดทำให้เกษตรกรจำนวนมากประสบกับการขาดทุนและตกอยู่ในภาวะหนี้สินวิกฤตครั้งสำคัญที่เกษตรกรอีสานเผชิญคือ ผลผลิตจากราคามันสำปะหลังในตลาด

โลกที่ตกต่ำอย่างมากในช่วงกลางทศวรรษ 2530 ทำให้ต้องหันไปปลูกอ้อย หรือพืชเศรษฐกิจอื่นทดแทน การเปลี่ยนจากพืชชนิดหนึ่งไปสู่อีกพืชหนึ่งกลายเป็นวิธีการจัดการกับสถานการณ์การผลิต และราคาผลผลิตที่เผชิญภายใต้การผลิตเพื่อสนองตอบความต้องการของตลาด รวมถึงการตกอยู่ภายใต้กลไกการค้าข้ามชาติผ่านระบบเกษตรพันธะสัญญาจากบริษัทธุรกิจเกษตรข้ามชาติ ภายใต้ข้อเสนอการออกค่าใช้จ่ายในการผลิตให้ก่อนแล้วหักค่าใช้จ่ายหลังขายผลผลิต ซึ่งเป็นรูปแบบใหม่ในการขูดรีดแรงงานผ่านระบบทุนโลกาภิวัตน์

เกษตรกรในภาคอีสานมีประสบการณ์ในการทำการเกษตรเชิงเดี่ยวที่หลากหลาย บางคนประสบความสำเร็จสามารถสร้างเศรษฐกิจครัวเรือน บางคนกลับมีหนี้สินต้องสูญเสียที่ดินทำกิน บ้างก็ได้ข้อสรุปว่าการเกษตรไม่ใช่ทางเลือกในการสร้างเศรษฐกิจครัวเรือนจึงอพยพสู่เมืองและต่างประเทศเพื่อหางานทำ ในขณะที่เดียวกันมีเกษตรกรอีกส่วนหนึ่งที่ยังเลือกทำการเกษตร แต่ยุติการปลูกพืชเชิงเดี่ยวหันสู่เกษตรผสมผสานซึ่งไม่เพียงแต่เพื่อลดต้นทุนการผลิตและลดการพึ่งพิงตลาดเท่านั้น แต่ยังให้ความสำคัญกับการผลิตที่คำนึงถึงการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่ตระหนักในคุณค่าความสมดุลของระบบนิเวศ อันจะนำไปสู่การใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน รวมทั้งความปลอดภัยในห่วงโซ่อาหารที่ส่งผลต่อสุขภาพของผู้บริโภคและผู้ผลิตทั้งทางตรงและทางอ้อม ในอีสานมีเกษตรกรจำนวนหนึ่งได้สังสมประสบการณ์ คิดค้น และพัฒนาเทคนิควิธีการในการทำการเกษตรตามปรัชญาแบบองค์รวม (Holistic Paradigm) และมีการจัดระบบความรู้ วิถีปฏิบัติ รวมทั้งได้ถ่ายทอดและเผยแพร่สู่ผู้สนใจในวงกว้าง ประสบการณ์ของเกษตรกรที่ประสบผลสำเร็จทำให้ภาครัฐและภาคประชาสังคมหันมาสนใจให้การสนับสนุนและส่งเสริมเกษตรผสมผสาน โดยร่วมทำการวิจัย ทดลอง เพื่อพัฒนาเทคนิควิธีตามปรัชญาเกษตรผสมผสาน ความสนใจและการมีส่วนร่วมของภาครัฐและภาคประชาสังคมทำให้เห็นว่า เกษตรผสมผสานนอกจากเป็นตัวช่วยให้เกิดการพัฒนาศักยภาพในการพึ่งตนเองของเกษตรกรแล้ว ในมุมมองทางสังคมวิทยาถือว่าได้ว่าการผลิตแนวนี้สะท้อนความสำคัญองเกษตรกรในฐานะผู้กระทำการ (Actors/Agency) ที่มีส่วนอย่างสำคัญในการพัฒนาวิถีการดำรงชีพที่นำไปสู่การเพิ่มศักยภาพในการพึ่งตนเองของครัวเรือน

2. กรอบแนวคิดการวิจัยและวิธีการศึกษา

บทความนี้ต้องการวิเคราะห์วิถีการดำรงชีพของเกษตรกรที่ทำเกษตรผสมผสาน ซึ่งช่วยให้สามารถฟื้นฟูและสร้างความมั่นคงให้กับครัวเรือนได้ ทั้งนี้โดยใช้กรอบคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน (Sustainable Livelihoods Framework) (Chambers and Conway, 1991; DFID, 1999; Solesbury, 2003) เป็นแนวทางในการทำความเข้าใจความหลากหลายและซับซ้อนของปัจจัย และเงื่อนไขต่างๆ ที่ส่งผลต่อการตัดสินใจและต่อยุทธศาสตร์การดำรงชีพของเกษตรกร องค์ประกอบที่สำคัญในการวิเคราะห์ตามกรอบคิดนี้ คือ ทู 5 ด้าน ได้แก่ ทูมนมนุษย์ ทูทางสังคม ทูธรรมชาติ ทูทางกายภาพ และทุนการเงิน² นอกจากนี้ ปัจจัยเชิงโครงสร้าง เช่น นโยบาย กฎระเบียบ ทั้งในระดับรัฐ ระดับองค์กร และระดับชุมชน รวมทั้งบริบทและแนวโน้มต่างๆ ล้วนส่งผลต่อการตัดสินใจและการดำรงชีพของเกษตรกร สะท้อนถึงความซับซ้อนและความเชื่อมโยงของทุนต่างๆ รวมทั้งเงื่อนไขและบริบทที่ส่งผลต่อการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกร

การวิเคราะห์ตามกรอบคิดดังกล่าว สะท้อนความเชื่อมโยงของทุนต่างๆ และความสามารถของเกษตรกรในการพัฒนายุทธศาสตร์การดำรงชีพบนพื้นฐานของทุนที่มีอยู่ ได้แก่ ทุนทางสังคมและทุนมนุษย์ ในขณะที่เดียวกันสามารถฟื้นฟูทุนธรรมชาติและทุนการเงินที่หดหายและเสื่อมโทรมไป อันเนื่องจากการทำการเกษตรเชิงเดี่ยว ความหลากหลายของกิจกรรมการผลิตของครัวเรือนทั้งในและนอกภาคเกษตร เป็นเงื่อนไขสำคัญที่เอื้อให้ครัวเรือนสามารถเผชิญกับวิกฤติของทุนการเงินและทุนธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงการเปลี่ยนผ่านสู่การทำเกษตรผสมผสาน

² **ทุนมนุษย์** (Human Capital) หมายถึง คน (สมาชิกครัวเรือน) ทั้งในแง่ จำนวน และศักยภาพ ทักษะ ความรู้ ความสามารถที่เอื้อต่อการดำเนินการให้บรรลุวัตถุประสงค์ **ทุนทางสังคม** (Social Capital) ประกอบด้วย รูปแบบและความสัมพันธ์ทางสังคมที่ส่งเสริมความร่วมมือ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และลดต้นทุนดำเนินการ เช่น เครือข่ายความสัมพันธ์ (Networks) การเป็นสมาชิกองค์กร/กลุ่ม การช่วยเหลือเกื้อกูล และความไวใจ **ทุนธรรมชาติ** (Natural Capital) คือ ทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นปัจจัยการผลิตรวมทั้ง ความหลากหลายทางชีวภาพ **ทุนทางกายภาพ** (Physical Capital) ได้แก่ โครงสร้างพื้นฐาน เครื่องมือที่ช่วยเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต **ทุนการเงิน** (Financial Capital) ได้แก่ เงินตรา และเครื่องมือที่จำเป็นในการผลิต (DFID, 1999)

บทความนี้วิเคราะห์กรณีศึกษาเกษตรกร 3 ครัวเรือนที่ทำเกษตรผสมผสาน ซึ่งเกษตรกรเหล่านี้ได้ทำงานร่วมกับมูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดี จังหวัดขอนแก่น ในการพัฒนาการเกษตรแนวทางนี้ การวิเคราะห์ที่ต้องการชี้ให้เห็นว่าเกษตรกรที่ทำการเกษตรผสมผสานสามารถสร้างความมั่นคงของเศรษฐกิจครัวเรือนได้อย่างไร เกษตรผสมผสานเอื้อให้มีการฟื้นฟูและเสริมสร้างทุนต่างๆ ที่ส่งผลต่อการดำรงชีพและศักยภาพในการพึ่งตนเองของครัวเรือนเกษตรกรได้อย่างไร

การศึกษาใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพในการรวบรวมข้อมูล โดยเจาะจงเลือกครัวเรือนเกษตรกรที่ทำงานร่วมกับมูลนิธิ ซึ่งประสบความสำเร็จในระดับที่แตกต่างกัน และทั้งสามครัวเรือนมีบทบาทในการพัฒนาเทคนิค วิธีการในการทำเกษตรผสมผสาน ตลอดจนถ่ายทอดความรู้ประสบการณ์สู่เกษตรกรใน 3 หมู่บ้าน คือ บ้านคำปลาหลาย บ้านพระพุทธรบาท บ้านห้วยทราย รวมทั้งผู้สนใจภายนอก ทั้งในระดับชุมชนและระดับชาติ ในฐานะที่ครัวเรือนเหล่านี้เป็นศูนย์การเรียนรู้ของมูลนิธิ การรวบรวมข้อมูลใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-Depth Interview) การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม นอกจากนี้ยังมีการตรวจสอบข้อมูลครัวเรือนเกษตรกรเป้าหมายในทั้ง 3 หมู่บ้าน จำนวน 20 ครัวเรือน เพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับกิจกรรมการผลิตทั้งภายในและภายนอกภาคการเกษตร รายรับ รายจ่าย เงินออม และหนี้สิน เพื่อเปรียบเทียบกับครัวเรือนที่ทำเกษตรผสมผสาน ทั้งนี้การรวบรวมข้อมูลดำเนินการระหว่าง มีนาคม พ.ศ. 2555 - มีนาคม พ.ศ. 2557

3. เกษตรผสมผสานในอีสานกับการส่งเสริมของมูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดี

ความสนใจของสังคมไทยต่อเกษตรผสมผสานเริ่มในราวทศวรรษ 2520 โดยมีสาเหตุสำคัญมาจากผลกระทบของการเกษตรทุนสมัยใหม่ ที่มุ่งการผลิตเพื่อสนองตอบความต้องการตลาด ดังกล่าวแล้วข้างต้น ประสบการณ์ของเกษตรกรที่ก้าวผ่านความล้มเหลวจากการทำเกษตรแผนใหม่ และหันไปสู่ระบบเกษตรกรรม

พื้นที่บ้านที่พัฒนาบนพื้นฐานความรู้ท้องถิ่นและความเหมาะสมต่อระบบนิเวศชุมชน รวมทั้งการให้ความสำคัญกับความหลากหลายของกิจกรรมการผลิตที่สนองตอบ การบริโภคของครัวเรือน พร้อมไปกับการขายเพื่อการสร้างรายได้ เช่นกรณี ผู้ใหญ่ วิบูลย์ เข็มเฉลิม พ่อมหาอยู่ สุนทรชัย ลุงชาติ มาระแสง เป็นตัวอย่างความสำเร็จ และแรงจูงใจที่ส่งผลต่อการขยายตัวของเกษตรแนวนี้ การศึกษาชี้ให้เห็นว่า ใน ปลายทศวรรษ 2540 พื้นที่การเกษตรผสมผสานในประเทศไทยมีทั้งหมด 3 ล้านไร่ (Arune Pinprayong, 1997 อ้างใน Sununtar and Gilman, 2011) และมีแนวโน้ม ที่จะเพิ่มขึ้น อันเนื่องมาจากการส่งเสริมจากหน่วยงานรัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งได้พัฒนารูปแบบและวิธีการทำการเกษตรที่คำนึงถึงความเหมาะสมกับระบบนิเวศ ที่หลากหลาย และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2535; สมพันธ์ เตชะอธิก, 2544; อภิชัย พันธเสน, 2549) นอกจากนี้ การเกษตร ทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริที่วางฐานคิดบนหลักการความพอเพียง (Self Sufficiency) และการให้ความสำคัญกับความหลากหลายของกิจกรรมการผลิตที่ เชื่อมโยงกับการกำหนดสัดส่วนการใช้พื้นที่ทำการเกษตร มีบทบาทในการกระตุ้น ให้เกษตรกรและสังคมหันมาสนใจการเกษตรทางเลือกในแนวทางนี้ การขยายตัว ของการทำเกษตรผสมผสานในอีสานและในประเทศไทยเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการ เคลื่อนไหวในระดับสากล ซึ่งมีองค์กรที่ทำงานด้านนี้ในทวีปต่างๆ ทั่วโลกถึง 167 องค์กร โดยองค์กรเหล่านี้เน้นในเรื่องผลิตอาหารปลอดภัยที่ให้ความสำคัญ กับประเด็นสุขภาพ สภาพแวดล้อมในระบบนิเวศ และสังคมควบคู่กันไป (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2535; EISA, 2010)³

ในภาคอีสานมูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต เป็นองค์กรหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมเกษตรผสมผสานและเครือข่าย เกษตรกรที่ทำการเกษตรแนวนี้ ในปี พ.ศ. 2532 กลุ่มแพทย์และบุคลากรด้าน สาธารณสุขที่เชื่อในแนวทางการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมที่ไม่เน้นเฉพาะการรักษา โรคภัย แต่ให้ความสำคัญกับความเชื่อมโยงของมิติสุขภาพ สังคม เศรษฐกิจ และ

³ ข้อมูลเกี่ยวกับองค์กรที่ส่งเสริมการเกษตรทางเลือกหรือเกษตรกรรมยั่งยืน ดูเพิ่มเติมจาก <http://www.nal.usda.gov/afsic/pubs/agnic/susagorgs.shtml>

การเมือง ได้ริเริ่มโครงการส่งเสริมสุขภาพตามแนวคิดดังกล่าวในหมู่บ้านสองแห่งของอำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น โดยทำงานร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานในพื้นที่ การดำเนินงานให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการวิเคราะห์ปัญหาที่เผชิญ และสนับสนุนกิจกรรมที่ส่งต่อการพัฒนาสุขภาพและคุณภาพชีวิต เกษตรผสมผสานเป็นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพของชาวบ้าน ซึ่งส่งต่อสุขภาพและคุณภาพชีวิตของคนในชุมชน และเป็นกิจกรรมพื้นฐานที่โครงการให้การสนับสนุน ความก้าวหน้าของการดำเนินงานและผลต่อชุมชน ทำให้โครงการได้รับความร่วมมือและการสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน และภาคประชาสังคมทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับประเทศ และระดับสากล ส่งผลให้มีการขยายงานสู่ 19 หมู่บ้านในอำเภออุบลรัตน์ และอำเภอใกล้เคียง จนในปีพ.ศ. 2539 ได้จัดตั้งมูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดี และมีการจัดกระบวนการถ่ายทอดและแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างเกษตรกรในหมู่บ้านเครือข่าย และกับผู้มีประสบการณ์จากภายนอก

ครัวเรือนเกษตรกรในเครือข่ายที่ประสบความสำเร็จถูกยกระดับเป็น *ศูนย์การเรียนรู้* (Learning Center) ที่มีบทบาทสำคัญในการถ่ายทอดองค์ความรู้หลักการ และเทคนิควิธีการต่างๆ ในการทำเกษตรผสมผสานแก่เกษตรกรจากทั้ง 19 หมู่บ้านและผู้สนใจภายนอกกลุ่มต่างๆ กิจกรรมการเกษตรของครัวเรือนที่เป็นศูนย์เรียนรู้เป็นตัวอย่างของความเป็นไปได้ และความสำเร็จของเกษตรผสมผสาน ศูนย์เรียนรู้ถือเป็นกลไกสำคัญในการส่งเสริมเครือข่ายเกษตรผสมผสานของมูลนิธิฯ นอกจากนี้ในหมู่บ้านที่ทำงานร่วมกับมูลนิธิฯ ยังมีเกษตรกรอีกสองกลุ่ม คือ *เกษตรกรต้นแบบ* (Model Farmers) คือ ผู้ที่ทำเกษตรผสมผสานและประสบความสำเร็จในระดับหนึ่ง ซึ่งสามารถแลกเปลี่ยนและถ่ายทอดประสบการณ์กับผู้สนใจได้อีกกลุ่มหนึ่งคือ *เกษตรกรเป้าหมาย* (Targeted Farmers) คือ ครัวเรือนที่เพิ่งเริ่มทำเกษตรผสมผสาน โดยกิจกรรมการผลิตของครัวเรือนเหล่านี้ ยังคงเน้นการเกษตรแผนใหม่ และกิจกรรมนอกภาคการเกษตร ในแง่ของการผลิตและรายได้ ครัวเรือนของเกษตรกรกลุ่มศูนย์เรียนรู้มีรายได้ส่วนใหญ่หรือทั้งหมดมาจากการทำเกษตรผสมผสาน ส่วนครัวเรือนเกษตรกรต้นแบบและเกษตรกรเป้าหมายมีสัดส่วนการทำเกษตรผสมผสานลดหลั่นลงไปตามลำดับ

4. เกษตรผสมผสานกับวิถีการดำรงชีพของเกษตรกร

ดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า บทความนี้ต้องการทำความเข้าใจวิถีการดำรงชีพของเกษตรกรที่ทำเกษตรผสมผสาน ซึ่งสามารถฟื้นฟูและสร้างความมั่นคงให้กับครัวเรือนได้ ดังนั้นจึงเลือกศึกษาผ่านประสบการณ์ครัวเรือนเกษตรกรศูนย์เรียนรู้ 3 ครัวเรือน เพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์ปฏิบัติการ เงื่อนไขและทุนต่างๆ ที่ส่งผลต่อการดำรงชีพของครัวเรือน เนื้อหาในส่วนนี้กล่าวถึงประวัติความเป็นมา และประสบการณ์ในการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อดำรงชีพของเกษตรกรแต่ละครัวเรือน ซึ่งสะท้อนการปรับการดำรงชีพภายใต้บริบทการพัฒนาในกระแสโลกาภิวัตน์

4.1 พ่อถาวร ผู้สร้างตำนาน “หมู่บ้านมหัศจรรย์บ้านคำปลาหลาย”

พ่อถาวรเริ่มอาชีพเกษตรกรตั้งแต่ปี พ.ศ. 2516 โดยปลูกพืชเศรษฐกิจ คือ ปอแก้ว มันสำปะหลัง อ้อย และทานตะวันโดยลำดับ ความผกผันในกลไกการตลาดของพืชเหล่านี้และผลจากการพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอก อาทิ ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช เมล็ดพันธุ์ ฯลฯ โดยบริษัทธุรกิจการเกษตรยื่นข้อเสนอให้เมล็ดพันธุ์และอุปกรณ์ก่อนแล้วหักค่าใช้จ่ายจากการขายผลผลิตให้กับบริษัทภายหลัง ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงและประสบปัญหาขาดทุนอย่างต่อเนื่อง เป็นผลให้ครอบครัวพ่อถาวรเผชิญภาวะหนี้สินจากการทำการเกษตรจากกลไกตลาดธุรกิจ เรียกได้ว่าครอบครัวตกอยู่ภายใต้ระบบเกษตรพันธะสัญญาในยุคแรกของการเข้ามาของธุรกิจเกษตรข้ามพรมแดน หนี้สินที่เกิดขึ้นทำให้พ่อถาวรตัดสินใจละทิ้งการเกษตรเดินทางไปทำงานรับเหมาก่อสร้างในเมือง แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จรายได้ไม่พอยังชีพ ในช่วงปีพ.ศ. 2537 พ่อถาวรกลับมาเยี่ยมบ้าน ในขณะนั้นโรงพยาบาลอุบลรัตน์และมูลนิธิฯ ได้ทำกิจกรรมในหมู่บ้าน มีการจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้อย่างต่อเนื่องเพื่อหารือการสร้างสิ่งแวดล้อมให้น่าอยู่ การสร้างแหล่งอาหารในชุมชนและการดำรงอยู่อย่างพึ่งตนเอง การเข้าร่วมอบรมทำให้พ่อถาวรพบว่า “การปลูกพืชที่หลากหลาย ก่อให้เกิดรายได้หมุนเวียนตลอดปีได้ จึงคิดทบทวนและเห็นว่านี่คือทางเลือกทางรอดอีกวิธีหนึ่งในการทำการเกษตร” จึงตัดสินใจลดปริมาณพื้นที่การปลูกมันสำปะหลังลง เริ่มลงทุนขุดสระน้ำในไร่นา ปลูกมะม่วงประมาณ 2 ไร่ ซึ่งถือเป็น

จุดเริ่มต้นในการทำเกษตรผสมผสานที่พ่อถาวรทำร่วมกับภรรยา ในช่วง 6 ปีแรกทั้งคู่ทดลองปรับรูปแบบกิจกรรมการเกษตรให้เหมาะสมกับพื้นที่และแรงงานในครัวเรือน หาความรู้เพิ่มเติมจากการเข้าร่วมอบรมตามแหล่งที่มีการสนับสนุน เช่น การศึกษาดูงานที่สวนจิตรลดาเรื่องเกษตรทฤษฎีใหม่ จึงเกิดความคิดว่า “ไม่มีพื้นที่จำนวนไม่มากนัก แต่ก็สามารถสร้างแหล่งอาหารให้ครอบครัวได้”

หลังการศึกษาดูงาน พ่อถาวรเริ่มปลูกพืชและผักหลากหลายชนิดให้สามารถพออยู่พอกินในครัวเรือน และขยายความคิดนี้สู่เพื่อนบ้านในชุมชน โดยคิดถึง “การทำเกษตรแบบไหนจึงจะอยู่รอด ต้องปรับเปลี่ยนวิธีการปลูกพืชและมีการเลี้ยงสัตว์ เพื่อให้เกิดอาหารครบวงจรภายในแปลงเกษตร” การปฏิบัติภายใต้หลักคิดนี้ ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และพัฒนาการทำเกษตรผสมผสาน เพื่อเป็นแหล่งอาหารที่ปลอดภัยของครัวเรือน ลดการใช้สารเคมี และมีการจัดสรรพื้นที่ 20 ไร่ เพื่อทำเกษตรผสมผสาน โดยแบ่งเป็น 5 ส่วน คือ **ส่วนที่หนึ่ง** สระน้ำจำนวน 6 สระ รวมเนื้อที่ 3 ไร่ เพื่อให้มีน้ำเพียงพอกับทุกกิจกรรมการผลิตและเป็นแหล่งน้ำสำรองเมื่อเกิดภาวะแห้งแล้ง อีกทั้งเป็นพื้นที่เลี้ยงเบ็ดและปลาสำหรับบริโภคภายในครัวเรือน และเป็นอาหารสำหรับผู้เข้าอบรมในศูนย์เรียนรู้ และยังจำหน่ายให้กับคนในชุมชนและแม่ค้าอื่น ๆ พ่อถาวรเล่าว่า “ถ้าปีไหนฝนแล้ง น้ำในสระน้อยก็จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนการปลูกพืช เน้นพืชใช้น้ำน้อย เปลี่ยนพันธุ์ข้าวจากข้าวนาปีเป็นข้าวดอกเพื่อให้ทันน้ำ และเลี้ยงปลาที่โตไวสามารถจับขายได้เร็ว” **ส่วนที่สอง** นาข้าว พื้นที่ 5 ไร่ มีลูกสาวและลูกเขยที่กลับมาอยู่บ้านเป็นแรงงานหลักในการทำนา โดยใช้ปุ๋ยคอกและงดการใช้สารเคมีทุกชนิด พ่อถาวรเล่าว่า “ต้องทำใจ เพราะระยะแรกพืชผัก รวมทั้งนาข้าวจะงามช้า โตช้า ต้องใช้เวลาบำรุงดูแล” พ่อถาวรได้ปรับให้คันนามีขนาดใหญ่ เพื่อให้สามารถปลูกพืชผักอายุสั้นไว้กินได้อีกทางหนึ่ง **ส่วนที่สาม** ขอบสระ พื้นที่ 2 ไร่ ใช้ปลูกพืชผักหลายชนิดผสมผสานกัน เช่น ผักสวนครัว ข่า ตะไคร้ เป็นต้น **ส่วนที่สี่** สวนมะม่วง พื้นที่ 2 ไร่ แซมด้วยหวาย เพื่อให้สามารถเก็บผลผลิตไว้ขาย และ **ส่วนที่ห้า** พื้นที่อีก 8 ไร่ ประกอบด้วย บ่อซีเมนต์เลี้ยงปลาตูกจำนวน 3 บ่อ บ่อพลาสติกเลี้ยงกบ ซึ่งเป็นแหล่งรายได้สำคัญของครอบครัว พ่อถาวรเลี้ยงกบปีละ 300,000 ตัว เทคนิคการเลี้ยงกบนอกฤดูกาลถือเป็นจุดเด่นที่เกิดจากการทดลอง

และพัฒนาจากประสบการณ์ นอกจากนี้ ยังมีโรงเพาะเห็ด คอกสัตว์ เล้าไก่ แปลงเพาะข้าวกล้าไม้ ถังน้ำหมักชีวภาพ โรงอาหารและอาคารศูนย์เรียนรู้ ต่อมาซื้อที่ดินเพิ่มเติมจำนวน 8 ไร่ บริเวณเชิงเขาปลุกยางพาราและแซมด้วยมันสำปะหลังเมื่อปีพ.ศ. 2550 เพื่อปลูกขาย เหล่านี้ล้วนสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจและเกิดแหล่งรายได้ที่เพิ่มขึ้นในระยะยาวจากระบบการผลิตที่หลากหลาย ทำให้พ่อถาวรมีรายได้จากการเกษตรสูงถึง 80,000 บาทต่อเดือน ส่วนรายได้นอกภาคการเกษตรมาจากการเป็นวิทยากรกระบวนการและการจัดอบรมในฐานะเป็นศูนย์เรียนรู้ ซึ่งก่อรายได้ให้แก่ครอบครัวพ่อถาวรเกือบ 30,000 บาทต่อเดือน

การลงมือทำงานอย่างจริงจังจึงสามารถสร้างความมั่นคงทางอาหารและทางเศรษฐกิจให้เกิดขึ้นในครัวเรือน แปลงเกษตรของพ่อถาวรถูกยกระดับให้เป็น “ศูนย์เรียนรู้ชุมชน” แห่งแรกของอำเภออุบลรัตน์และศูนย์เรียนรู้แห่งนี้มีบทบาทอย่างสำคัญในการขยายแนวคิดเกษตรผสมผสานไปสู่ครัวเรือนในชุมชน รวมทั้งเครือข่ายและผู้สนใจอื่นๆ จนทำให้บ้านคำปลาหลายเป็นที่รู้จักในนาม “หมู่บ้านมหัศจรรย์” ความสำเร็จของพ่อถาวรทำให้ลูกสาวคนรองและลูกเขยที่เคยย้ายไปทำงานที่อื่นกลับมาช่วยพ่อแม่ทำการเกษตร เนื่องจากเล็งเห็นว่าเกษตรผสมผสานที่พ่อแม่ทำอยู่จะสามารถเลี้ยงครอบครัว ต่อมาลูกชายคนเล็กกลับมาตั้งต้นธุรกิจขายกล้วยพารา รับประทานและดูแลต้นยางเข้ามาช่วยงานในศูนย์เรียนรู้โดยเฉพาะเวลามีการจัดอบรม จะเห็นว่า เกษตรผสมผสานทำให้พ่อถาวรสร้างความมั่นคงในระดับครอบครัว ซึ่งเป็นสถาบันพื้นฐานและเป็นหลักประกันคุณภาพชีวิตที่ดีของคนในชุมชนอีกด้วย

4.2 แม่נית ผู้เก็บออมทรัพยากรธรรมชาติบ้านพระพุทธรบาท

แม่נית ปัจจุบันอายุ 55 ปี เริ่มต้นทำการเกษตรอย่างล้มลุกคลุกคลานตั้งแต่อายุ 18 ปี โดยการปลูกพืชเชิงเดี่ยวตามความต้องการของตลาด รวมถึงปลูกตามการสนับสนุนของบริษัทธุรกิจเกษตรในการเสนอให้เมล็ดพันธุ์ดีและอุปกรณ์ในการทำการเกษตรก่อนหักค่าใช้จ่ายภายหลังขายผลผลิต ซึ่งไม่ก่อให้เกิดรายได้แต่กลับเพิ่มภาระหนี้สินและสภาพพื้นที่ยังเกิดความเสื่อมโทรมจากการปลูกพืชชนิดเดียวกันอย่างต่อเนื่องเป็นระยะเวลาานาน แม่ניתสรุปว่าการผลิตแนวนี้นำไปสู่การพึ่งพา

ทรัพยากรจากภายนอกในทุกด้านและทำลายความสมดุลของระบบนิเวศ เมื่อปีพ.ศ. 2539 แม่นิตมีโอกาศศึกษาดูงานกับเครือข่ายเกษตรผสมผสานภายใต้การทำงานของมูลนิธิฯ ทำให้แม่นิตและสมาชิกคนอื่นมีโอกาสเข้ารับการอบรมหลักการและแนวทางการพึ่งตนเอง โดยศึกษาดูงานจากศูนย์เรียนรู้ของปราชญ์ชาวบ้านผู้ซึ่งประสบความสำเร็จในการทำเกษตรผสมผสานหลายแห่งในภาคอีสาน ก่อให้เกิดแรงบันดาลใจที่จะปรับการผลิตสู่เกษตรผสมผสาน

แม่นิตเริ่มจากการทำเกษตรผสมผสานในพื้นที่**แปลงแรก** 1 ไร่ตามที่มูลนิธิฯ แนะนำ หัวใจสำคัญของแปลงเกษตรแบบดังกล่าวอยู่ที่หลักการ ออมดิน ออมน้ำ ออมต้นไม้ และออมสัตว์ และไม่ใช้สารเคมี เนื่องจากพื้นดินมีสภาพเสื่อมโทรมมานาน แม่นิตเริ่มต้นฟื้นฟูสภาพดินด้วยการปลูกกล้วยในพื้นที่ 1 ตารางเมตร แล้วปลูกพืชผักสวนครัวไว้รอบโคนต้นกล้วยเพื่ออาศัยความชื้นจากต้นกล้วย เรียกว่าการทำ “เกษตรปราณีต” เนื่องจากในพื้นที่การเกษตรของแม่นิตไม่มีแหล่งน้ำ จึงต้องใช้น้ำจากบ่อน้ำสาธารณะเพื่อเพาะปลูก ในรอบปีการผลิตแรก แม่นิตสามารถมีพืชผักไว้บริโภคในครัวเรือน เหลือแจกจ่ายให้ญาติพี่น้องและจำหน่ายให้เพื่อนบ้านในชุมชนได้เงินสะสมจำนวน 3,700 บาท เป็นเงินสะสมก้อนแรกในชีวิต และเป็นแรงบันดาลใจในการทำการเกษตรผสมผสาน

ความสำเร็จจากการทำเกษตรปราณีตมีส่วนทำให้สามียอมรับและยินยอมให้กู้ยืมเงินมาสมทบ ขุดสระบ่อแรกบนพื้นที่จำนวน 3 งานเพื่อใช้ในการเกษตรในปี พ.ศ. 2542 แม่นิตตัดสินใจขยายพื้นที่เพาะปลูก**แปลงที่สอง** โดยลงทุนซื้อหน่อกล้วยมาปลูกจนเต็มแปลง เกิดรายได้จากการขายใบตองให้แม่ค้าเพื่อนำไปทำแหนมปลากราย (ส้มปลากราย) เป็นอีกช่องทางหนึ่งในการสร้างรายได้ ทำให้แม่นิตเกิดความมั่นใจ จึงกู้เงิน (จากโครงการน้ำ+ใจ) จำนวน 12,000 บาท ขุดสระเพิ่ม โดยนำบทเรียนจากการขุดสระบ่อแรกมาออกแบบให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่และประโยชน์ใช้สอย ทำให้สามารถใช้น้ำจากสระได้อย่างเต็มที่ แม่นิตได้จัดสรรหน้าทีให้ลูกชายคนเล็กช่วยดูแลแปลงผักในช่วงเช้าและเย็นหลังเลิกเรียน ช่วงเช้านั้นไปโรงเรียนลูกชายจะเก็บผักมาบรรจุใส่ถุงเตรียมให้แม่นิตนำไปขาย ในปีนั้นผลผลิตจากแปลงเกษตรทั้งสองแปลงของแม่นิตสามารถทำเงินได้มากถึง 13,000 บาท

ในปีถัดมาแม่ชนิดขยายพื้นที่เพาะปลูก**แปลงที่สาม** เพิ่มพื้นที่อีก 1 ไร่ โดยใช้รูปแบบเช่นเดียวกับแปลงที่สอง นอกจากกล้วยและพืชผักแล้วแม่ชนิดยังทดลองปลูกไม้ยืนต้นแซมบริเวณแปลงผักด้วยเช่นกัน ซึ่งมีทั้งไม้กินดอกใบไม้ได้ เช่น ต้นสะเดา ไม้ใช้สร้างบ้าน เช่น ต้นยางนา และไม้ใช้สอยสายพันธุ์อื่นๆ จนเต็มพื้นที่ทั้งสองแปลง และขยายไปปลูกในแปลงแรกจนครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมด

ความลงตัวของแปลงเกษตรแบบครบวงจรของแม่ชนิด ทำให้มูลนิธิฯ ผลักดันให้แปลงเกษตรของแม่ชนิดเป็นศูนย์เรียนรู้เกษตรผสมผสานประจำบ้านพระพุทธรบาทในปีพ.ศ. 2547 บทบาทใหม่ของแม่ชนิดเริ่มต้นด้วยการเป็นวิทยากรกระบวนการประจำศูนย์เรียนรู้ ทำหน้าที่ถ่ายทอดประสบการณ์ และสร้างแรงบันดาลใจให้กับสมาชิกทั้งในและนอกเครือข่าย การอบรมที่ศูนย์แห่งนี้ให้ความสำคัญคือ *การออมน้ำ* เพื่อให้มีแหล่งน้ำให้เพียงพอสำหรับการเพาะปลูก โดยต้องคำนึงถึงสภาพพื้นที่ ปริมาณน้ำฝนแต่ละปี ชนิดพืชและความต้องการน้ำของพืชแต่ละชนิด การขุดบ่อดินเก็บกักน้ำขนาดเล็กสำหรับเลี้ยงปลาไว้บริโภคในครัวเรือน หากน้ำในบ่อลดลงจะคอยเติมน้ำให้เต็ม เพื่อนำน้ำไปใช้ปลูกผักบริเวณรอบๆ และมูลปลาเป็นปุ๋ยในแปลงผัก หลักการสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ *การออมต้นไม้และออมดิน* เพื่อสร้างสมดุลทางธรรมชาติและเพื่อประโยชน์ใช้สอยอย่างหลากหลาย เช่น บริโภคในชีวิตประจำวัน หาร่มเงา สร้างบ้าน เฝ้าถ่าน ฟื้นฟูสภาพดิน แนวทางการออมดิน ออมน้ำ และออมต้นไม้เป็นที่สนใจของผู้มาศึกษาดูงานที่ศูนย์เรียนรู้แห่งนี้เป็นอย่างมาก ในแต่ละเดือนจะมีคณะศึกษาดูงานและฝึกอบรมประมาณ 7-8 คณะ เฉลี่ยในรอบปีจะมีผู้มาเยี่ยมชมศึกษาดูงานศูนย์แห่งนี้มากถึง 2,000 คนต่อปี

4.3 แม่พุทธ ผู้พลิกฟื้นดินบ้านห้วยทราย

แม่พุทธย้ายมาอยู่บ้านห้วยทรายกับสามีในปี พ.ศ. 2516 สามีแม่พุทธทำงานเป็นเจ้าหน้าที่รักษาความปลอดภัยที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย สาขาอำเภออุบลรัตน์ ส่วนแม่พุทธทำหน้าที่เป็นแม่บ้านเต็มเวลา กระทั่งเมื่อปี พ.ศ. 2543 สามีเกษียณอายุราชการก่อนกำหนดได้เงินบำเหน็จจึงนำมาลงทุนปรับพื้นที่จำนวน 14 ไร่ เพื่อทำการเกษตร ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นในการทำเกษตรผสมผสาน แม่พุทธเริ่มเลี้ยงปลาและเลี้ยงไก่ แต่ก็ไม่ได้ดูแลอย่างจริงจังและมักถูกขโมยเสมอ

ในปี พ.ศ. 2545 เจ้าหน้าที่จากโรงพยาบาลอุบลรัตน์และมูลนิธิฯ ได้ขยายขอบข่ายการทำงานสู่บ้านห้วยทราย ผู้ใหญ่บ้านเห็นแม่พุทธเริ่มทำการปรับเปลี่ยนพื้นที่เตรียมทำเกษตรจึงได้ส่งชื่อเข้าร่วมอบรม แต่ขณะนั้นแม่พุทธคิดว่าตนเองไม่มีความพร้อมที่จะเข้าร่วมทำการเกษตรผสมผสาน เพราะมองว่าการทำเกษตรต้องมีกิจกรรมหลายอย่าง ใช้พื้นที่ขนาดใหญ่ ใช้แรงงานมาก ยุ่งยาก ทำให้ปฏิเสธกับทางเจ้าหน้าที่ แต่เพื่อนที่มีโอกาสเข้าร่วมอบรมก่อนหน้านั้นแนะนำว่า “การทำเกษตรตามแนวคิดของมูลนิธิฯ ไม่ใช่เรื่องยุ่งยาก ไม่ได้ทำอะไรมาก ปลูกผัก เพาะพันธุ์ไม้ ทำเท่าที่เราทำได้” แม่พุทธจึงเข้าอบรม และเริ่มทดลองปฏิบัติจนได้เป็น “เกษตรกรต้นแบบ” ในปี พ.ศ. 2547 มูลนิธิฯ จัดอบรมเรื่องการทำการเกษตรประณีต 1 ไร่ มีการสอนเพาะพันธุ์กล้าไม้ ทำปุ๋ยหมัก น้ำหมักชีวภาพ ปลูกผักปลอดสารพิษ ทำบัญชีครัวเรือน แม่พุทธเข้าร่วมการอบรม และต่อมาร่วมการอบรมต่างๆ เช่น การอบรมหลักสูตรวิทยากรกระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง ภาคประชาชน (หลักสูตร วปอ. ภาคประชาชน) การศึกษาดูงานตามศูนย์การเรียนรู้ในพื้นที่เครือข่าย หลังการอบรมแม่พุทธได้ลงมือปฏิบัติในแปลงเกษตรของตนอย่างจริงจังขึ้น มีการปลูกผัก การปลูกกล้วยและไม้ยืนต้นในพื้นที่ เช่น ยางนา นอกจากนี้ยังมีการทำปุ๋ยหมักไว้ใช้เองผสมกับปุ๋ยคอกที่ได้จากฟาร์มวัวในหมู่บ้าน การเลือกปลูกยางนาในแปลงผัก เป็นความคิดที่ได้จากการศึกษาดูงานที่ศูนย์ปราชญ์พ่อคำเดื่องและคำแนะนำของเจ้าหน้าที่มูลนิธิฯ “ต้นยางนามีประโยชน์ในการใช้งานอย่างหลากหลาย ยางนาให้น้ำมันเพื่อสกัดทำน้ำมันไบโอดีเซล ใบที่ร่วงหล่นทับถมกันจะเกิดเห็ด ไม้เมื่อโตแล้วสร้างบ้านได้” เมื่อขยายพื้นที่เกษตร แม่พุทธเริ่มจากยางนาเป็นพืชชนิดแรกและปลูกไม้ยืนต้นอื่นๆ เพื่อปรับสภาพดิน และเป็นการสะสมต้นไม้ด้วย นอกจากนี้ยังเพิ่มพื้นที่เกษตรเน้นความหลากหลายของชนิดพืช อาทิ กล้วยน้ำว้า ไม้แดง ปลูกผัก และอื่นๆ เมื่อปี พ.ศ. 2546 ได้ปรับพื้นที่ทำแปลงนาปลูกข้าว ซึ่งก่อนหน้านี้อบรมครัวต้องซื้อข้าวกินมาโดยตลอด

แม่พุทธมีโอกาสร่วมดูงานและเรียนรู้อจากปราชญ์ชาวบ้านหลายคน และมีความสนใจการทำสวนป่าธรรมชาติ จึงทดลองปฏิบัติการทำเกษตรสวนป่าธรรมชาติ ทำให้แปลงเกษตรของแม่พุทธเป็นที่รู้จักในวงกว้าง รวมทั้งได้รับความ

สนใจจากเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ ที่ได้นำคณะผู้สนใจทั้งในและต่างประเทศมาศึกษา
ดูงานอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ แม่พุทธยังได้รับเชิญเป็นวิทยากรบรรยายตามหน่วย
งานและสถานศึกษาต่างๆ แม่พุทธพิสูจน์ให้เห็นว่า แม่จะหันมาทำเกษตรช่วงวัย
ใกล้เกษียณและมีโรคประจำตัวคือโรคเบาหวาน ยังสามารถเนรมิตพลิกพื้นผืนดินที่
ว่างเปล่าให้เต็มไปด้วยต้นไม้ขนาดใหญ่และพืชผักนานาพันธุ์ได้ ทั้งโรคภัยที่เป็นอยู่
ก็ค่อยๆเลาลงจากการออกกำลังกายและอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดี รับประทานอาหาร
อาหารที่มีประโยชน์และปลอดสารพิษจากแปลงเกษตรของตนเอง โดยไม่ต้องเข้า
รับการรักษาในโรงพยาบาลเป็นประจำทุกเดือนเช่นที่เคยเป็นมา สิ่งเหล่านี้สะท้อน
ให้เห็นถึงการรักษาโรคจากต้นเหตุไม่ใช่ปลายเหตุไม่ต้องให้เจ็บไข้จึงหาทางเยียวยา
หากแต่สร้างภูมิคุ้มกันให้มีสุขภาพร่างกายที่สมบูรณ์แข็งแรงเพื่อต้านโรคภัยที่จะมา
เยือนได้จากการลงมือทำเกษตรผสมผสาน

5. เกษตรผสมผสานในฐานะยุทธศาสตร์การดำรงชีพของครัวเรือน เกษตรกรกรม

ความน่าสนใจในเกษตรกรรมแบบผสมผสานของศูนย์เรียนรู้ทั้งสามแห่ง
อยู่ที่การให้ความสำคัญกับการผันทุนต่างๆ ออกมาใช้เพื่อสร้างทางเลือกและเสนอ
ยุทธศาสตร์การดำรงชีพในกระแสทุนโลกาภิวัตน์ การใช้**ทุนทางสังคม**ในการสร้าง
เครือข่ายแลกเปลี่ยนเรียนรู้เชื่อมโยงกับวิถีการดำเนินชีวิตและวัฒนธรรมของ
เกษตรกร รวมทั้งเอื้อต่อการรื้อฟื้น**ทุนธรรมชาติ ทุนการเงิน**ที่หดหายและ
เสื่อมโทรมไป ตลอดจนมีการฟื้นฟูความรู้ท้องถิ่นที่มีอยู่ในตัวเกษตรกร ให้ถูกนำมา
ใช้ประโยชน์และพัฒนาต่อยอด ซึ่งถือเป็นการฟื้นฟู**ทุนมนุษย์**อีกด้วย ปฏิบัติการ
เหล่านี้เป็นยุทธวิธีในการดำรงชีพเพื่อการอยู่รอดเกิดการ “พึ่งตนเอง” ซึ่งการพึ่ง
ตนเองตามความหมายนี้มีนัยยะที่กว้างขวางไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่มิติทางเศรษฐกิจ
หากแต่ครอบคลุมคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมที่ดีภายใต้วิถีชีวิตการดำรงชีพทาง
สังคมวัฒนธรรมในชุมชนที่สามารถจัดการตนเองและครอบครัวอย่างยั่งยืน
การวิเคราะห์ประสบการณ์ของเกษตรกรทั้ง 3 ครัวเรือน ที่นำเสนอไว้ข้างต้น สะท้อน
ยุทธศาสตร์การดำรงชีพ ดังนี้

5.1 การสร้างความหลากหลายของกิจกรรมการเกษตร

การที่เกษตรกรทั้งสามศูนย์เรียนรู้ปรับเปลี่ยนพื้นที่การเกษตรเน้นสร้าง ความหลากหลายของกิจกรรมการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ในลักษณะที่เกื้อกูลกัน จนเกิดความหลากหลายทางชีวภาพเป็นเงื่อนไขสำคัญช่วยให้เกิดทางเลือกในการ ใช้ประโยชน์และปรับตัวในการดำรงอยู่กับสิ่งแวดล้อมที่อาศัยอย่างมีประสิทธิภาพ (ยศ สันตสมบัติ, 2544: 20) โดยทั้งพ่อถาวรและแม่ชนิดใช้ที่ดินในการทำกิจกรรม การเกษตรที่หลากหลายทั้งการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ มีการปลูกพืชหลายชนิด อาทิ ผัก ไม้กินดอก ไม้กินผล ไม้ยืนต้น นาข้าว ฯลฯ พร้อมไปกับการเลี้ยงสัตว์ หลายชนิดตามความเหมาะสมของพื้นที่และแหล่งน้ำ แม่พุทใช้การผสมผสาน พันธุ์ไม้แบบสวนป่าธรรมชาติ ทำให้เกิดความหลากหลายตามวิถีแห่งสมดุลธรรมชาติ เกิดการฟื้นฟู**ทุนธรรมชาติ**ที่ถูกทำลายไป การฟื้นฟูช่วยคืนความอุดมสมบูรณ์แก่ ธรรมชาติและลดการพึ่งพิงการผลิตจากภายนอก โดยใช้ปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ภายใน แปลงเกษตร รวมถึงการบริโภคอาหารที่ผลิตได้เองและการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ให้ เกิดประโยชน์ต่อการดำรงชีพ การพึ่งพาอาศัยกันระหว่างคนและระบบนิเวศภายใต้ กลไกธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในชุมชน กลายเป็นหัวใจสำคัญในการสร้างให้เกิด ทางเลือกที่หลากหลายของการดำรงชีพที่สอดคล้องระหว่างคนกับธรรมชาติที่อาศัย อยู่อย่างพึ่งพิงกันและตระหนักในคุณค่าของทรัพยากร ซึ่งสอดคล้องกับงานศึกษา ของ Ellis (2000) ที่จัดให้ความหลากหลายเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุดในการ ดำรงชีพ งานวิจัยนี้ยังพบว่าเกิดการใช้**ทุนธรรมชาติ**อย่างสมดุลในการดำเนินชีวิต อันหมายถึงการปรับสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการดำรงชีพของคนในชุมชน เกิด ดุลภาพในการอยู่ร่วมกันแบบพึ่งพาและเอื้อประโยชน์ต่อพืชและสัตว์ ซึ่งเป็นหลักการ พื้นฐานสำคัญของการเกิดเสถียรภาพ ความยั่งยืน และประสิทธิภาพการผลิตที่มั่นคง การที่เกษตรกรใช้พื้นที่การผลิตที่มีอย่างจำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุดและคำนึงถึง กิจกรรมการผลิตที่หลากหลายและการเกื้อกูลกัน รวมไปถึงการสร้างแหล่งน้ำเพื่อ รองรับการทำเกษตรเป็นรูปแบบหนึ่งที่เกษตรกรศูนย์เรียนรู้ใช้เป็นแนวทาง ปฏิบัติ วิธีการปฏิบัติดังกล่าวแตกต่างจากการทำเกษตรแผนใหม่ที่มีมองข้ามความ สำคัญในความหลากหลายทางชีวภาพและการสร้างสมดุลระหว่างกิจกรรมการผลิต แต่เน้นที่การผลิตพืชเชิงเดี่ยวเป็นสำคัญเพื่อผลตอบแทนทางเศรษฐกิจเป็นหลัก

5.2 การฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ : ความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำ

ดังกล่าวแล้วว่า การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตจากการให้ความสำคัญกับการเพาะปลูกเพื่อยังชีพมาสู่การปลูกพืชเชิงพาณิชย์ ส่งผลต่อความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศอย่างรุนแรง กรณีแม่น้ำเป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นการใช้ทุนธรรมชาติอย่างเข้มข้นในการปลูกพืชในเชิงพาณิชย์ จนนำมาสู่ปัญหาสภาพแวดล้อมที่สูญเสียไป จนในที่สุดแม่น้ำต้องปรับกระบวนการผลิตมาสู่การทำเกษตรผสมผสานเพื่อปรับคุณภาพของ**ทุนธรรมชาติและทุนทางกายภาพ** การทำการเกษตรภายใต้ปรัชญา**การออมดิน ออมน้ำ และออมต้นไม้** ช่วยให้แม่น้ำสามารถฟื้นฟูความหลากหลายทางชีวภาพในแปลงเกษตร กลับสู่ความสมดุลของระบบนิเวศ ระบบการผลิตกับการจัดการทรัพยากรเป็นประเด็นที่เชื่อมโยงกันอย่างไม่สามารถแยกออกจากกันไปได้ ซึ่งยศ สันตสมบัติ (2544: 115-118) ตั้งข้อสังเกตว่าระบบการผลิตกับการจัดการทรัพยากรชุมชนที่เน้นถึงการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เป็นกระบวนการแสวงหาทางเลือกเพื่อกำหนดทิศทางการพัฒนาตนเองบนพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชน ประสบการณ์ของเกษตรกรทั้ง 3 ครัวเรือน สะท้อนให้เห็นว่า การผลิตภายใต้พื้นฐานปรัชญาการออมดิน ออมน้ำ ออมต้นไม้ สามารถทำได้หลากหลายรูปแบบ ซึ่งล้วนนำไปสู่การฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำเพื่อการเกษตร พอถาวรใช้วิธีการจัดสรรแบ่งแปลงเกษตรที่หลากหลาย ผสมผสานกันระหว่างการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์อย่างสมดุล แม่น้ำเน้นแนวคิดเกษตรปราณีตที่สะสมน้ำ ออมดิน เพิ่มต้นไม้หลากชนิด โดยปลูกทั้งพืชกินดอก กินใบ ผักพื้นบ้าน ไม้ยืนต้น ฯลฯ ในขณะที่แม่พูนใช้ระบบการทำเกษตรผสมผสานแบบสวนป่าเกษตร แนวทางการทำการเกษตรทั้ง 3 รูปแบบเป็นการปรับปรุงระบบนิเวศเกษตรกรรมที่รักษาฐานทรัพยากรธรรมชาติในรูปแบบการสร้างทุนธรรมชาติอันนำไปสู่การผลิตอย่างยั่งยืน

5.3 การลดต้นทุนค่าใช้จ่ายในครัวเรือน

การทำเกษตรผสมผสานนำไปสู่การลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือนของเกษตรกร อันเป็นผลมาจากการลดต้นทุนการผลิต และการลดค่าใช้จ่ายในการบริโภคเนื่องจากเกษตรผสมผสานให้ความสำคัญกับการผลิตเพื่อสนองตอบความต้องการบริโภคของ

ครัวเรือนเป็นพื้นฐาน การผลิตที่ไม่ใช้สารเคมีเร่งการเจริญเติบโตของพืชและสัตว์ รวมทั้งสารเคมีปราบศัตรูพืช แต่ใช้น้ำหมักชีวภาพทดแทน และใช้การปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ที่เกื้อกูลกัน มูลสัตว์นำมาใช้เป็นปุ๋ยบำรุงดิน ในขณะที่เศษพืชจากแปลงเกษตรใช้เป็นอาหารสัตว์ การไม่ใช้สารเคมีในการผลิต หมายถึงการลดต้นทุนและในขณะเดียวกัน เป็นการฟื้นฟูและรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดิน ซึ่งส่งผลต่อการเพิ่มผลผลิตในระยะยาว

นอกจากนี้ การให้ความสำคัญกับการผลิตสิ่งที่มีบริโภค การปลูกข้าว ปลูกผัก เลี้ยงปลา และสัตว์อื่นๆ ที่เป็นอาหารในชีวิตประจำวัน เป็นการลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน และยังได้บริโภคอาหารที่ปลอดภัย ส่งผลต่อการมีสุขภาพที่ดีของสมาชิกในครัวเรือน ซึ่งทำให้ครัวเรือนลดภาระอันเกิดจากปัญหาสุขภาพ

หากพิจารณาจากตารางที่ 1 แสดงรายได้ รายจ่าย เงินออม และหนี้สินของเกษตรกรศูนย์เรียนรู้ทั้ง 3 ครัวเรือน เปรียบเทียบกับเกษตรกรเป้าหมายใน 3 หมู่บ้าน ซึ่งให้เห็นว่าการทำกิจกรรมการเกษตรของครัวเรือนเกษตรกรศูนย์เรียนรู้กับเกษตรกรเป้าหมาย ซึ่งเกิดรายได้ที่ได้รับภายในครัวเรือนมีความแตกต่างกันเป็นอย่างมาก พ่อถาวรผู้ทำเกษตรผสมผสานอย่างต่อเนื่องยาวนานที่สุดมีรายได้สูงถึง 1,272,000 บาทต่อปี ตามมาด้วยแม่נית 444,000 บาทต่อปี ในขณะที่เกษตรกรเป้าหมายเฉลี่ยมีรายได้ 275,080 บาทต่อปี แต่ทว่าแม้จะมีรายได้มากกว่าแม่พุทธซึ่งเพิ่งเริ่มต้นเป็นศูนย์เรียนรู้ทำเกษตรผสมผสานได้ไม่นาน แต่พบว่ารายได้ส่วนใหญ่ของเกษตรกรเป้าหมายมาจาก การรับจ้าง ลูกส่งมาให้ และงานประจำตามลำดับ สะท้อนให้เห็นถึงการทำเกษตรผสมผสานที่ยาวนานและความเข้มข้นของกิจกรรมนำไปสู่การมีรายได้ที่สูงมากขึ้นได้ในระยะยาว ต้นทุนรายจ่ายภาคครัวเรือนเกษตรกรศูนย์เรียนรู้มีน้อยกว่าค่าเฉลี่ยของครัวเรือนเกษตรกรเป้าหมายเป็นอย่างมาก อีกทั้งจะเห็นว่าเงินออมของเกษตรกรศูนย์เรียนรู้มีสูงกว่าค่าเฉลี่ยเกษตรกรเป้าหมาย นอกจากแม่พุทธซึ่งอยู่ในระยะเริ่มต้นของการทำเกษตรผสมผสานจึงอยู่ในช่วงเริ่มต้นของการเก็บออม ในขณะที่ไม่พบว่าในปี พ.ศ. 2555 เกษตรกรศูนย์เรียนรู้มีหนี้สินเลย แต่เกษตรกรเป้าหมายมีหนี้สินโดยเฉลี่ยครัวเรือนละ 122,000 บาทต่อปี

อาจกล่าวได้ว่า กิจกรรมภายในแปลงเกษตรของครัวเรือนเกษตรผสมผสาน ได้กลายเป็นพื้นที่ในการพัฒนาทุน/ทรัพยากรในหลายด้านที่นำมาสู่การช่วยลดรายจ่ายด้านอาหารและเป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือน ทั้งนี้ รายจ่ายที่ลดลงหรือรายได้ที่เพิ่มขึ้นของแต่ละครัวเรือนมักจะมีระดับที่แตกต่างกันตามศักยภาพและข้อจำกัดของแต่ละครัวเรือน กล่าวคือมีความแตกต่างภายในครัวเรือนศูนย์เรียนรู้ที่จะเห็นถึงการทำเกษตรผสมผสานอย่างเข้มข้นเน้นพึ่งพิงตนเองไม่อิงกับกลไกตลาด ในขณะที่ครัวเรือนสมาชิกเกษตรกรเป้าหมายภายในเครือข่ายยังคงแอบอิงกับระบบทุนตามกลไกตลาด ส่งผลต่อการมีหนี้สินในครัวเรือนที่สูง

ตารางที่ 1 แสดงข้อมูลรายได้ รายจ่าย เงินออม และหนี้สินของครัวเรือนเกษตรกรเครือข่ายเกษตรผสมผสาน

ข้อมูลรายได้และรายจ่าย	เกษตรกรศูนย์เรียนรู้			ค่าเฉลี่ยเกษตรกรเป้าหมาย ใน 3 หมู่บ้านศึกษา (20 คน)
	พ่อถาวร	แม่เห็ด	แม่พุทธ	
1. พื้นที่การทำการเกษตร (ไร่/ครัวเรือน)	28	30	14	18.33
2. รายได้ในภาคการเกษตรผสมผสาน (บาท/ปี) (การจัดอบรมเกี่ยวกับเกษตรผสมผสาน, การขายผลิตภัณฑ์และแปรรูปผลิตภัณฑ์อาหาร เกษตรผสมผสาน) <i>(รายได้ภาคการเกษตรผสมผสานคิดเป็นต่อไร่/ บาท/ปี)</i>	1,176,000 <i>(42,000)</i>	336,000 <i>(11,200)</i>	180,000 <i>(12,857)</i>	7,080 <i>(386.25)</i>
3. รายได้จากกิจกรรมการเกษตรอื่นๆ (เลี้ยงสัตว์/ข้าว/มันอ้อยและอื่นๆ)	48,000	24,000	12,000	53,600
4. รายได้จากเงินส่งกลับของบุตร/หลาน	48,000	84,000	12,000	72,000
5. รับจ้าง	-	-	-	86,400
6. งานประจำ	-	-	-	56,000
รายได้รวม (บาท/ปี)	1,272,000	444,000	204,000	275,080
7. รายจ่ายภาคการเกษตร (บาท/ปี)	104,400	14,400	2,400	31,467
8. รายจ่ายภาคครัวเรือน (อาหาร/สาธารณูปโภค/ การศึกษาและอื่นๆ) (บาท/ปี)	156,000	84,000	72,000	228,000
รวมรายจ่าย (บาท/ปี)	260,400	98,400	74,400	259,467
9. เงินออมสะสม (บาท/ปี พ.ศ.2555)	600,000	200,000	20,000	80,000
10. หนี้สิน (บาท/ปี พ.ศ.2555)	-	-	-	122,000

ที่มา : การสำรวจภาคสนามปี พ.ศ. 2555

5.4 การสะสมทุนการเงิน

ดังที่ปรากฏในตารางที่ 1 สะท้อนให้เห็นถึงการทำเกษตรผสมผสานอย่างเข้มข้นก่อให้เกิดการมีรายได้ที่เพิ่มขึ้น ลดรายจ่ายภาคครัวเรือน เกิดเงินออมและลดภาระหนี้สินของเกษตรกรลงได้ สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นการสะสม**ทุนการเงิน**ที่เพิ่มขึ้นในระยะยาว ซึ่งกรณีพ่อถาวรเป็นตัวอย่างของการขยายผลจากการสะสมทุนและให้ความสำคัญกับทรัพยากรที่ดิน พ่อถาวรเห็นว่าที่ดินเป็นปัจจัยสำคัญในการเกษตร การเก็บรักษาหวงแหนที่ดินจึงเป็นสิ่งที่พ่อถาวรให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก เมื่อเกิดการขยายตัวเพิ่มขึ้นของทุนการเงิน จึงนำไปสู่การขยายพื้นที่ในการทำเกษตรเพิ่มขึ้นด้วย จากกรณีที่พ่อถาวรซื้อที่ดินเพิ่มขึ้นเพื่อขยายกิจกรรมการเกษตรอย่างต่อเนื่อง ถือเป็น การเพิ่มความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจและทรัพย์สินให้กับการดำรงชีพในระดับครัวเรือนเพิ่มขึ้นอีกทางหนึ่ง

5.5 การใช้ทุนทางสังคมและทุนมนุษย์เป็นรากฐานการทำเกษตรผสมผสาน

กรณีศึกษาเกษตรกรศูนย์เรียนรู้ทั้ง 3 ครัวเรือนที่ทำงานร่วมกับเกษตรกรใน 19 หมู่บ้านเครือข่าย ภายใต้การสนับสนุนของมูลนิธิฯ สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของการทำงานร่วมกันในลักษณะเครือข่ายการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ผ่านการจัดกิจกรรมต่างๆ เช่น การฝึกอบรม การศึกษาดูงาน การจัดเวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์ และถ่ายทอดความรู้ เทคนิควิธีการในการทำเกษตรผสมผสาน ในขณะเดียวกัน การสนับสนุนของมูลนิธิฯ เอื้อให้เกษตรกรสามารถสร้างความสัมพันธ์กับภาคีต่างๆ ที่นอกเหนือจากสมาชิกใน 19 หมู่บ้าน ซึ่งความสัมพันธ์นำไปสู่การขยายเวทีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ในทำนองเดียวกับความสำเร็จของเกษตรกรศูนย์เรียนรู้ทั้ง 3 กรณี เป็นเงื่อนไขสำคัญทำให้เครือข่ายเกษตรผสมผสาน อำเภออุบลรัตน์ เป็นที่รู้จักและศูนย์เรียนรู้ภายใต้เครือข่ายกลายเป็นแหล่งศึกษาดูงานของผู้สนใจจากภูมิภาคต่างๆ ทั่วประเทศ ในแง่นี้เครือข่ายได้เป็น “ทุนทางสังคม” ที่สำคัญซึ่งถือเป็นรากฐานของเกษตรผสมผสาน

นอกจากนี้ หากพิจารณาในแง่องค์ความรู้อันเป็นพื้นฐานในการพัฒนาเทคนิควิธีการในการทำเกษตรกรรมผสมผสาน จะเห็นได้ว่าการเกษตรแนวนี้ให้น้ำหนัก

กับความรู้พื้นฐานและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ให้ความสำคัญกับความเหมาะสม สอดคล้องกับระบบนิเวศท้องถิ่น เพื่อเอื้อให้เกิดความสมดุลของสภาพแวดล้อม อันจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน และความสามารถในการพึ่งตนเองของเกษตรกร การพัฒนาเทคนิควิธีการในการทำการเกษตรของเกษตรกรทั้ง 3 ราย ไม่ว่าจะเป็น การทำสวนป่าเกษตร ที่เน้นการปลูกไม้ยืนต้น ผสมกับการปลูกพืชอายุสั้นแทรก ด้วยผักต่างๆ การทำการเกษตรแบบปราณีต เน้นการปลูกพืชหลากหลายชนิดที่พึ่งพา กันเกื้อกูลกันในแง่ความต้องการอาหารและน้ำ โดยพิจารณาถึงความสอดคล้องกับ สภาพพื้นที่ และการจัดสัดส่วนพื้นที่ทำการเกษตรเพื่อใช้ในการเพาะปลูกและ เลี้ยงสัตว์ โดยคำนึงถึงสภาพพื้นที่ และความเกื้อกูลกันของกิจกรรมการผลิตใน กิจกรรมการเกษตรของพ่อถาวร เทคนิควิธีการเหล่านี้นอกจากจะอิงอยู่กับปรัชญา การอมดิน ออมน้ำ ออมต้นไม้ และอมสัตว์แล้ว ยังเป็นความรู้และประสบการณ์ ที่สั่งสมในตัวเกษตรกรผ่านการปฏิบัติ การลองผิดลองถูก การเรียนรู้สืบต่อพัฒนา ความรู้ความสามารถและทักษะที่อิงอยู่กับภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งได้รับการพัฒนา และเพิ่มพูนศักยภาพให้เกิดขึ้นในตัวเกษตรกร ถือเป็นทุนมนุษย์ที่เอื้อให้การทำ เกษตรผสมผสานประสบความสำเร็จ

อีกทั้ง การมีสุขภาพที่แข็งแรงขึ้นจากการทำเกษตรผสมผสานแบบ ปลอดภัยไร้พิษ ถือเป็นประเด็นสำคัญของเกษตรกรศูนย์เรียนรู้ในการสร้างความเข้าใจ และขยายแนวทางปฏิบัติ เพื่อเปิดมุมมองใหม่ให้กับผู้สนใจทำเกษตรภายใต้สภาพ แวดล้อมที่เหมาะสมกับตนเอง สร้างแหล่งผลิตอาหารที่สดใหม่ปลอดภัย เกิดการ ปรับเปลี่ยนทัศนคติในการทำการเกษตรแบบไม่พึ่งพียงเคมีภัณฑ์ กลายเป็นหลักประกัน ความมั่นคงทางอาหาร และสร้างองค์ความรู้ในการดำรงชีพแบบยั่งยืน เหล่านี้ขยาย ผลในการเสริมสร้างทุนมนุษย์ให้เกิดศักยภาพในทักษะการดำรงชีพทางด้าน การเกษตรภายใต้โลกทุนนิยมสมัยใหม่ โดยกรณีแม่พุทได้พิสูจน์ให้เห็นถึงกลวิธี การดูแลสุขภาพแบบตั้งรับจากการทำกิจกรรมในสวนป่าเกษตรที่สร้างภูมิคุ้มกันให้ มีสุขภาพร่างกายจิตใจเข้มแข็งเพื่อด้านโรคร้ายจากพฤติกรรมการใช้ชีวิตประจำวันใน การทำเกษตรผสมผสาน

ดังนั้นกล่าวได้ว่า ทุนมนุษย์และทุนทางสังคมเป็นรากฐานสำคัญของยุทธศาสตร์การดำรงชีพของเกษตรกรที่ทำเกษตรผสมผสาน อีกนัยหนึ่งกล่าวได้ว่า เกษตรกรที่ทำเกษตรผสมผสาน อาศัยทุนทางสังคมและทุนมนุษย์เป็นรากฐานในการฟื้นฟูและส่งเสริมชุมชนชาติ ทุนการเงิน รวมทั้งทุนกายภาพ ที่เสื่อมโทรมและหดหายไปจากผลพวงของการทำเกษตรที่มุ่งผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อตอบสนองความต้องการของตลาด

6. บทสรุป : วิธีการดำรงชีพของเกษตรกรอย่างยั่งยืน

การศึกษาวิธีการดำรงชีพของเกษตรกรเครือข่ายเกษตรผสมผสานสะท้อนให้เห็นว่าเกษตรกรมีการพัฒนายุทธศาสตร์การดำรงชีพอยู่บนฐานของการใช้ทุนทางสังคมและทุนมนุษย์ ทำให้เกษตรกรซึ่งถูกผลักกลายเป็นกลุ่มชายขอบของการพัฒนาในกระแสโลกาภิวัตน์ ผ่านการทำเกษตรแผนใหม่ที่มีการใช้ทรัพยากรและทุนการผลิตที่ขาดการคำนึงถึงสมดุลของสิ่งมีชีวิตและสิ่งแวดล้อมไปนั้น สามารถฟื้นฟูสภาพธรรมชาติของชุมชนและเศรษฐกิจครัวเรือนได้จากการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตในการใช้ทรัพยากรที่เข้มข้นมาสู่การผลิตที่อยู่บนฐานของทุนทางสังคมและทุนมนุษย์ ซึ่งเป็นยุทธศาสตร์สำคัญที่เกษตรกรใช้ในการเผชิญกับสภาวะวิกฤติของการผลิตด้านการเกษตรในครัวเรือน อย่างไรก็ตาม กระบวนการปรับเปลี่ยนสู่การทำเกษตรผสมผสานในฐานะเป็นยุทธศาสตร์การดำรงชีพมีกระบวนการที่ต้องใช้ระยะเวลายาวนาน ต้องเผชิญกับความยากลำบากในระยะเริ่มต้นที่การผลิตยังไม่เห็นผล และสภาพธรรมชาติอันเสื่อมโทรมเนื่องจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อสนองตอบความต้องการของตลาดยังไม่ได้รับการฟื้นฟู ช่วงการเปลี่ยนผ่านที่ใช้เวลานานเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่เป็นข้อจำกัดต่อการขยายตัวของการเกษตรแนวนี้ ผลตอบแทนในระยะเริ่มต้นที่ไม่ปรากฏเป็นตัวเงิน กลายเป็นภาระต่อครัวเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกษตรกรที่อยู่ภายใต้ภาวะหนี้สิน แต่ทว่าประสบการณ์ของเกษตรกรที่นำเสนอในบทความนี้ทำให้เห็นถึงความเป็นไปได้ของเกษตรผสมผสานในฐานะยุทธศาสตร์การดำรงชีพภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ ซึ่งเป็นปฏิบัติการอีกหน้าหนึ่งของเกษตรกร

ในการพัฒนาแนวทางการดำรงชีพที่นำไปสู่การพึ่งพาตนเอง การรักษาความหลากหลายและความสมดุลของระบบนิเวศและสภาพแวดล้อม รวมทั้งการผลิตอาหารปลอดภัยในการดำรงชีวิตอันนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนได้ในที่สุด

7. ข้อเสนอแนะในเชิงวิชาการ

งานวิจัยนี้นอกจากจะพบว่า เกษตรกรสามารถนำทุนทั้ง 5 ด้าน มาปรับใช้ในการดำเนินยุทธศาสตร์การดำรงชีพของครัวเรือนเพื่อความอยู่รอดภายใต้ระบบทุนนิยมสมัยใหม่ การศึกษานี้ยังชี้ให้เห็นว่าภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ฝังแน่นอยู่ภายในทุนทางสังคมและทุนมนุษย์ ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการปรับตัวของเกษตรกรที่ทำเกษตรผสมผสาน ดังนั้นในการศึกษายุทธศาสตร์การดำรงชีพควรให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาท้องถิ่นของเกษตรกร จะทำให้เห็นถึงพลวัตการเปลี่ยนแปลงในการผันแปรทุนและทรัพยากรของผู้คนในชุมชนเพื่อนำมาใช้ในการดำรงชีพที่ชัดเจนขึ้นในบริบทสังคมไทย

เอกสารอ้างอิง

- วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (บก.). (2535). **เกษตรกรรมทางเลือก: ความหมายความเป็นมาและเทคนิควิธี**. กรุงเทพฯ: พิมพ์ดี.
- ยศ สันตสมบัติ. (2544). **ความหลากหลายที่ชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน**. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สมพันธ์ เตชะอธิก. (2544). **การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและเกษตรกรรมยั่งยืน**. ขอนแก่น: คลังนานาวิทยา.
- อนุสรณ์ อนุโณ. (2546). **ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนในสังคมไทย และการเมืองของงานเขียนเกษตรกรรมยั่งยืน**. กรุงเทพฯ: ศรีเมืองการพิมพ์.
- อภิชัย พันธเสน. (2549). **สังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียง**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

- Chambers, R. and Gordon C. (1991). **Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st Century**. UK: Institute of Development Studies.
- DFID. (1999). **Sustainable Livelihoods Guidance Sheets**. London: Department for International Development. Retrieved March 1, 2013, from <http://www.eldis.org/vfile/upload/1/document/0901/section2.pdf>.
- Ellis, F. (2000). **Rural Livelihoods and Diversity in Developing Countries**. Cambridge: Cambridge University Press.
- EISA. (2010). **EISA Integrated Farming Framework: A European Definition and Characterization of Integrated Farming**. Retrieved March 5, 2013, from <http://www.sustainable-agriculture.org/stuff/EISA-Framework-english-040810.pdf>.
- Falvey, Lindsay. (2000). **Thai Agriculture: Golden Cradle of Millenia**. Kasetsart University: White Lotus.
- Giddens, A. (2006). **Sociology**. 5th edition. Cambridge: Polity Press.
- Ingram, J. (1971). **Economic Change in Thailand 1850-1970**. California: Stanford University Press.
- Long, Millard F. (1966). Economic Development in Northeast Thailand: Problems and Prospects. **Asian Survey**, 6(7), 355-361.
- Solesbury, William. (2003). **Sustainable Livelihoods: A case Study of the Evolution of DFID Policy**. London: Overseas Department Institute.
- Sununtar, S. and Gilman, J. (2011). **Alternative Agricultural in Thailand and Japan**. Horizon Solutions Site, Department of Biology: Yale University. Retrieved March 1, 2013, from <http://www.solutions-site.org/node/47>.